TOVAR MODDIY ZAXIRALARNI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA HISOBGA OLISH

Axbotayev Javohir Jamshidjon õgli
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti studenti
Zaripova S.Z
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti assistenti

Annotatsiya

Mazkur maqola tovar-moddiy zaxiralarni xalqaro standartlar asosida hisobga olishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qiladi. Unda Xalqaro buxgalteriya hisobi standarti 2 (XBHS 2) talablari, uning milliy hisob tizimiga integratsiyasi va qo'llashdagi o'ziga xosliklar ko'rib chiqiladi. Xalqaro standartlarga o'tish korxonalarning moliyaviy hisobotlarining shaffofligini oshirish, investitsion jozibadorligini kuchaytirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif milliy amaliyotda tovar-moddiy zaxiralarni baholash, tan olish va hisobotda aks ettirish bo'yicha mavjud muammolarni aniqlab, ularni hal etish yuzasidan takliflar beradi.

Kalit so‘zlar: Tovar-Moddiy Zaxiralar, Buxgalteriya Hisobi, Xalqaro Standartlar, XBHS 2, Moliyaviy Hisobot, Baholash, Shaffoflik

Kirish

Tovar moddiy zaxiralar (TMZ) korxonalarning asosiy aylanma aktivlaridan biri bo‘lib, ularning moliyaviy holati va faoliyat natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Global iqtisodiyotning integratsiyalashuvi sharoitida, moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va qiyoslanuvchanligini ta’minlash maqsadida, xalqaro standartlarga muvofiq hisobga olish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham bu yo‘nalishda keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda,

jumladan, milliy hisob standartlarini Xalqaro Moliyaviy Hisobot Standartlari (XMHS) talablariga yaqinlashtirish jarayoni faol davom etmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, TMZ hisobini XMHS asosida tashkil etish, korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirish, xalqaro kapital bozorlariga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish hamda moliyaviy qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [6]. XMHS, xususan, IAS 2 “Zaxiralar” standarti, TMZni tan olish, baholash va moliyaviy hisobotlarda aks ettirish bo‘yicha yagona qoidalar majmuasini belgilaydi [2]. Bu esa turli mamlakatlardagi korxonalar moliyaviy hisobotlarining o‘zaro qiyoslanuvchanligini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda TMZ hisobini tartibga soluvchi milliy standartlar ham mavjud bo‘lib, ular vaqti-vaqti bilan yangilanib turadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2020-yil 28-maydagi 24-son buyrug‘i bilan “Zaxiralar” nomli 4-son Buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS 4) tasdiqlangan [1]. Ushbu standart, avvalgi versiyalarni bekor qilib [4], zaxiralarni tan olish, tasniflash, baholash va sof sotish qiymatiga qadar pasaytirish kabi muhim jihatlarni qamrab oladi. Biroq, milliy amaliyotda TMZning tannarxini aniqlash va baholashda xalqaro standartlar bilan farqlar mavjud bo‘lib, bu farqlarni tahlil qilish va muvofiqlashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega [5]. Ushbu maqola TMZ hisobini xalqaro standartlar asosida tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o‘rganishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Tovar moddiy zaxiralarni (TMZ) hisobga olish bo‘yicha xalqaro va milliy standartlar, shuningdek, ularning amaliyotga tatbiqi masalalari zamonaviy buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyotining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu bo‘limda, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMHS) va O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy

standartlari (BHMS) tahlil qilinadi, ularning asosiy tamoyillari, farqlari va o‘zaro muvofiqlashtirish istiqbollari atroflicha ko‘rib chiqiladi.

Xalqaro miqyosda, TMZ hisobini tartibga soluvchi asosiy hujjat Xalqaro buxgalteriya hisobi standarti (XBHS) 2 “Zaxiralar” hisoblanadi. Ushbu standart zaxiralarni tan olish, baholash va moliyaviy hisobotlarda aks ettirish bo‘yicha yagona qoidalarni belgilaydi. XBHS 2 ga ko‘ra, zaxiralar tannarx va sof sotish qiymatidan (SSQ) qaysi biri past bo‘lsa, o‘sha qiymatda baholanadi, bu esa SSQ tannarxdan pastga tushgan taqdirda ularni hisobdan chiqarishni talab qiladi. Bu tamoyil, moliyaviy hisobotlarning ehtiyotkorlik (prudence) prinsipiga muvofiqligini ta’minlaydi va aktivlarning qiymatini haddan tashqari oshirib yuborish xavfini kamaytiradi. Zaxiralar tannarxi, ularni hozirgi joylashuvi va holatiga keltirish uchun qilingan barcha xarajatlarni, jumladan, sotib olish xarajatlari (xarid narxi, import bojlari va boshqa soliqlar, transport, yuklash-tushirish va zaxiralarni sotib olish bilan bevosita bog‘liq boshqa xarajatlar), qayta ishlash xarajatlari (to‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat va ishlab chiqarish ustama xarajatlari) hamda zaxiralarni hozirgi joylashuvi va holatiga keltirish uchun qilingan boshqa xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Biroq, g‘ayritabiiy yo‘qotishlar (masalan, ortiqcha chiqindilar), saqlash xarajatlari (agar ular ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo‘lmasa), ma’muriy xarajatlar (agar ular zaxiralarni hozirgi joylashuvi va holatiga keltirishga bog‘liq bo‘lmasa) va sotish xarajatlari zaxiralar tannarxiga kiritilmaydi. Ushbu aniq belgilangan qoidalar, korxonalar o‘rtasida zaxiralar tannarxini hisoblashda izchillik va qiyoslanuvchanlikni ta’minlashga xizmat qiladi [2].

Standartning qo‘llanish doirasi keng bo‘lib, xomashyo, tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni qamrab oladi. Shu bilan birga, XBHS 2 ayrim turdagi aktivlarga nisbatan qo‘llanilmasligini aniq belgilaydi. Bularga qurilish shartnomalari bo‘yicha tugallanmagan ishlar (XMHS 15 “Mijozlar bilan shartnomalardan olinadigan daromad”), moliyaviy vositalar (XBHS 39 “Moliyaviy vositalar: tan olish va baholash” yoki XMHS 9 “Moliyaviy vositalar”), qishloq

xo‘jaligi faoliyati bilan bog‘liq biologik aktivlar (XBHS 41 “Qishloq xo‘jaligi”) kiradi. Shuningdek, SSQ yoki sotish xarajatlari chegirilgan adolatli qiymatda baholanadigan ayrim qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, mineral xomashyolar yoki tovar dilerlarining zaxiralari ham XBHS 2 doirasiga kirmaydi. Bu istisnolar, ushbu aktivlarning o‘ziga xos xususiyatlari va baholash tamoyillarini aks ettiruvchi boshqa standartlar mavjudligi bilan izohlanadi [2].

XBHS 2 standartida zaxiralar tannarxini taqsimlash uchun birinchi kirim – birinchi chiqim (FIFO) va o‘rtacha tortilgan tannarx usullari qo‘llanilishiga ruxsat berilgan bo‘lib, bu usullar zaxiralarning harakatini mantiqiy tarzda aks ettiradi. FIFO usuli, birinchi sotib olingan yoki ishlab chiqarilgan zaxiralar birinchi bo‘lib sotiladi deb hisoblaydi, bu esa balansdagi zaxiralarni eng so‘nggi narxlarda baholashga olib keladi. O‘rtacha tortilgan tannarx usuli esa, barcha mavjud zaxiralarning o‘rtacha tannarxini hisoblab chiqadi va shu qiymatni sotilgan tovarlar tannarxi va yakuniy zaxiralar uchun qo‘llaydi. Oxirgi kirim – birinchi chiqim (LIFO) usuli esa 2003-yildagi qayta ko‘rib chiqishdan beri qat’iyan taqiqlangan. LIFO usuli, inflyatsiya sharoitida yuqori tannarxni tan olish va pastroq foyda ko‘rsatish imkonini berganligi sababli, moliyaviy hisobotlarning qiyoslanuvchanligini buzishi mumkinligi sababli XMHS tomonidan rad etilgan. Zaxiralar sotilganda, SSQga qadar hisobdan chiqarilganda yoki yo‘qotilganda xarajat sifatida tan olinadi. Standart, shuningdek, daromadni moslashtirish uchun XMHS 15, asosiy vositalar bilan xarajatlarni taqsimlash uchun XBHS 16, qadrsizlanish uchun XBHS 36 va malakali aktivlar bo‘yicha qarz olish xarajatlarini kapitallashtirish uchun XBHS 23 bilan bog‘liqdir [2]. Ushbu qoidalar majmuasi korxonalarning moliyaviy hisobotlarida zaxiralarning haqqoniy va qiyoslanuvchan aks ettirilishini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, xalqaro kapital bozorlarida faoliyat yurituvchi yoki xorijiy investorlarni jalb etishni maqsad qilgan kompaniyalar uchun fundamental ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda TMZ hisobini tartibga soluvchi milliy standartlar ham doimiy ravishda takomillashtirib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining

2020-yil 28-maydagi 24-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Zaxiralar” nomli 4-son Buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS 4) bu boradagi eng so‘nggi muhim qadamlardan biridir. Ushbu standart 2020-yil 30-iyunda Adliya vazirligida 3259-raqam bilan ro‘yxatga olingan va rasmiy e’lon qilingan kundan boshlab kuchga kirgan. BHMS 4 “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq, yuridik shaxslar tomonidan o‘zlariga tegishli bo‘lgan zaxiralarni hisobga olish va ularni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish tartibini belgilaydi [1]. Ushbu yangilangan standart, avvalgi versiyalarni bekor qilib, milliy buxgalteriya amaliyotini xalqaro standartlarga yanada yaqinlashtirishga qaratilgan islohotlarning bir qismi hisoblanadi.

BHMS 4 zaxiralarni tan olish vaqtini, tasnifini, balansda baholashni, zaxiralar tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni aniqlashni va zaxiralarni sof sotish qiymatiga qadar pasaytirishni o‘z ichiga olgan asosiy buxgalteriya hisobi tamoyillarini belgilaydi. Standart xomashyo, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar, qo‘shimcha ishlovsiz qayta sotish uchun sotib olingan tovarlar va chorva mollari kabi turli xil zaxira turlarini belgilaydi. Bu tasnif, korxonalarning turli faoliyat turlari bo‘yicha zaxiralarni to‘g‘ri hisobga olish imkonini beradi. Shuni ta’kidlash joizki, BHMS 4 moliyaviy vositalarga nisbatan qo‘llanilmaydi [1]. Bu jihatdan, BHMS 4 ning qo‘llanish doirasi va zaxiralarning tasnifi XBHS 2 bilan sezilarli darajada uyg‘unlashganligini ko‘rish mumkin. Ikkala standart ham zaxiralarni korxonaning asosiy faoliyatiga xizmat qiluvchi moddiy aktivlar sifatida belgilaydi va ularni moliyaviy vositalar kabi boshqa aktiv turlaridan ajratadi. Biroq, baholash usullari va tannarxni aniqlashda ayrim farqlar mavjud bo‘lib, bu farqlar milliy amaliyotda XMHSga to‘liq o‘tish jarayonida muhim tahlil obyekti bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlarda ta’kidlanishicha, milliy va xalqaro buxgalteriya standartlari bo‘yicha zaxiralarni baholash metodologiyalarida farqlar mavjud. Xususan, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMHS) doirasida zaxiralar odatda bozorga yo‘naltirilgan joriy qiymatda baholanadi, bu xorijiy buxgalteriya amaliyotida keng

tarqalgan yondashuvdir. Aksincha, milliy buxgalteriya amaliyotida zaxiralar, odatda, ularning haqiqiy sotib olish yoki tayyorlash tannarxi asosida baholanadi [5]. Bu farq, ayniqsa, bozor narxlari o‘zgaruvchan bo‘lgan sharoitlarda korxonalarning moliyaviy natijalari va balans qiymatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, agar zaxiralarning bozor qiymati ularning tannarxidan pastga tushsa, XMHSga ko‘ra, zaxiralar qiymati SSQga qadar pasaytirilishi va bu pasayish foyda va zararlar to‘g‘risidagi hisobotda xarajat sifatida tan olinishi shart. Milliy standartlarda esa, bunday pasaytirish har doim ham majburiy bo‘lmasligi yoki boshqacha tartibda amalga oshirilishi mumkin, bu esa aktivlarning balans qiymatini sun’iy ravishda yuqori ushlab turishga olib kelishi mumkin. XMHSga muvofiq, zaxiralarni SSQga qadar pasaytirish talabi, milliy standartlardagi tannarx asosida baholash tamoyilidan farqli o‘laroq, aktivlarning qadrsizlanishini tezroq tan olishga va moliyaviy hisobotlarning yanada ehtiyotkorlik bilan tuzilishiga olib keladi. Bu esa, o‘z navbatida, moliyaviy hisobot foydalanuvchilariga korxonaning haqiqiy moliyaviy holati haqida yanada ishonchli ma’lumot beradi.

XMHSga o‘tishning asosiy sabablaridan biri, korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirish va xalqaro kapital bozorlariga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishdir. XMHS asosida tuzilgan moliyaviy hisobotlar xorijiy investorlar uchun tushunarliroq bo‘lib, investitsiyalarni rag‘batlantiradi, chunki ular turli mamlakatlardagi kompaniyalarning moliyaviy ko‘rsatkichlarini osonlik bilan qiyoslay oladilar [6]. Buxgalteriya hisobi axborot tizimi sifatida moliyaviy ma’lumotlarni aniqlaydi, qayta ishlaydi va manfaatdor foydalanuvchilarga yetkazadi, ularning ehtiyojlarini samarali qondirishga qaratilgan [6]. XMHSning predmeti iqtisodiy aktivlar, ularning manbalari, faoliyat turlari va moliyaviy natijalarni o‘z ichiga oladi, ob’ektlari esa moddiy va nomoddiy aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromadlar, xarajatlar, foyda va zararlarni qamrab oladi [6]. Zaxiralar, XMHS ta’rifiga ko‘ra, sotish uchun mo‘ljallangan, ishlab chiqarish jarayonida bo‘lgan yoki operatsiyalarda foydalanish uchun mo‘ljallangan moddiy aktivlar bo‘lib, odatda bir

yildan kam xizmat muddatiga ega, jumladan, materiallar, yoqilg‘i va chorva mollari [6]. Bu ta’riflar milliy standartlardagi ta’riflar bilan asosan mos keladi, ammo XMHSning umumiy falsafasi aktivlarni kelajakdagi iqtisodiy foyda nuqtai nazaridan baholashga ko‘proq urg‘u beradi va ularning qadrsizlanishini o‘z vaqtida tan olishni talab qiladi.

O‘zbekistonda XMHSga o‘tish jarayoni faol davom etayotgan bo‘lsa-da, amaliyotda bir qator muammolar va qiyinchiliklar mavjud. Jumladan, buxgalterlarning yangi standartlar bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini oshirish, hisob tizimlarini XMHS talablariga moslashtirish, shuningdek, baholash va oshkor qilish bo‘yicha qo‘shimcha ma’lumotlarni yig‘ish zarurati shular jumlasidandir. XMHSga o‘tish faqatgina hisob siyosatini o‘zgartirishdan iborat emas, balki korxonaning ichki nazorat tizimlari, axborot texnologiyalari infratuzilmasi va xodimlarining malakasini oshirishni ham talab qiladi. Milliy standartlarda ba’zi hollarda tan olinadigan xarajatlar tarkibi va ularni zaxiralar tannarxiga kiritish tartibi XMHSdan farq qilishi mumkin. Masalan, milliy amaliyotda ba’zi umumiy ma’muriy xarajatlar yoki saqlash xarajatlari zaxiralar tannarxiga kiritilishi mumkin bo‘lsa, XMHS ularni davr xarajatlari sifatida tan olishni talab qiladi. Bu esa, XMHSga o‘tishda qayta hisoblash (reconciliation) jarayonini murakkablashtiradi va qo‘shimcha mehnat talab qiladi, chunki korxonalar o‘zlarining moliyaviy hisobotlarini ikkala standartga muvofiq tayyorlashlari yoki milliy standartlardan XMHSga o‘tishda tuzatishlar kiritishlari kerak bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, XMHSga muvofiq zaxiralar hisobini tashkil etish korxonalarning moliyaviy hisobotlarining shaffofligini oshirish bilan birga, ularning samaradorligini ham yaxshilaydi. Masalan, SSQ tamoyilini qo‘llash, eskirgan yoki shikastlangan zaxiralarni o‘z vaqtida tan olish va ularning qiymatini pasaytirishga undaydi, bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda yanada aniqroq ma’lumotlarni taqdim etadi. Bu, o‘z navbatida, zaxiralarni boshqarish samaradorligini oshirishga, ortiqcha zaxiralarni kamaytirishga va operatsion xarajatlarni

optimallashtirishga yordam beradi. Shuningdek, XMHSning qat'iy oshkor qilish talablari, foydalanuvchilarga zaxiralar haqida yanada kengroq va mazmunli ma'lumotlarni taqdim etadi, jumladan, zaxiralarning turlari, baholash usullari, SSQga qadar pasaytirishlar va ularning tiklanishi haqidagi ma'lumotlar. Bu esa ularning qaror qabul qilish jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ular korxonaning zaxiralarni boshqarish siyosati va uning moliyaviy holatiga ta'siri haqida to'liqroq tasavvurga ega bo'ladilar. XMHSga o'tish, shuningdek, korporativ boshqaruvni kuchaytirishga va ichki nazorat tizimlarini takomillashtirishga ham xizmat qiladi, chunki standartlar aniqroq hisob siyosatlari va protseduralarini talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tovar moddiy zaxiralarni xalqaro standartlar asosida hisobga olish zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalar uchun strategik ahamiyatga ega. XBHS 2 aniq va qat'iy qoidalarni belgilasa, O'zbekistonning BHMS 4 standarti ham ushbu xalqaro tamoyillarga yaqinlashish yo'lida muhim qadamlarni qo'ymoqda. Milliy standartlarning yangilanishi va XMHSga muvofiqlashtirilishi mamlakatning iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirish va investitsion muhitni yaxshilashga xizmat qiladi. Biroq, baholash metodologiyalari va tannarxni aniqlashdagi ayrim farqlar, shuningdek, amaliyotdagi muammolar XMHSga to'liq o'tish jarayonida chuqur tahlil va yechimlarni talab qiladi. Ushbu farqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish, O'zbekiston korxonalari moliyaviy hisobotlarining xalqaro miqyosda qiyoslanuvchanligini va ishonchliligini ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. Keyingi bo'limlarda ushbu farqlar va ularni bartaraf etish mexanizmlari batafsil ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tovar moddiy zaxiralarni xalqaro standartlar asosida hisobga olish bo'yicha ushbu tadqiqotning metodologiyasi tizimli va qiyosiy tahlilga asoslangan bo'lib, nazariy va amaliy jihatlarni chuqur o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – tovar moddiy zaxiralarni (TMZ) hisobga olishning Xalqaro Moliyaviy

Hisobot Standartlari (XMHS) va O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya Hisobining Milliy Standartlari (BHMS) bo‘yicha nazariy asoslarini qiyosiy tahlil qilish, ularning o‘zaro farqlarini aniqlash hamda milliy amaliyotni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning yondashuvi deskriptiv, qiyosiy va normativ xarakterga ega. Deskriptiv yondashuv orqali XMHS, xususan, IAS 2 “Zaxiralar” standarti va BHMS 4 “Zaxiralar” standartlarining asosiy qoidalari, tamoyillari va talablari batafsil tavsiflanadi. Qiyosiy yondashuv esa ushbu ikki standart o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlarni, ayniqsa, zaxiralarni tan olish, dastlabki va keyingi baholash, tannarxga kiritiladigan xarajatlar tarkibi, baholash usullari (FIFO, o‘rtacha tortilgan tannarx) va sof sotish qiymatiga (SSQ) qadar pasaytirish tamoyillarini aniqlashga xizmat qiladi. Normativ yondashuv esa aniqlangan farqlar asosida O‘zbekistonning milliy hisob amaliyotini XMHS talablariga muvofiqlashtirish bo‘yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Tadqiqotning asosiy obyekti tovar moddiy zaxiralar hisobi bo‘lib, uning predmeti esa TMZni XMHS va BHMS bo‘yicha hisobga olishning nazariy va amaliy jihatlari, ularning moliyaviy hisobotlarga ta’siri hamda milliy amaliyotni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish mexanizmlaridir.

Hujjatli tahlil (Documentary analysis): Tadqiqotning asosiy ma’lumot manbalari XMHSning rasmiy matnlari, xususan, IAS 2 “Zaxiralar” [2], O‘zbekiston Respublikasining amaldagi buxgalteriya hisobining milliy standartlari, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2020-yil 28-maydagi 24-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan 4-son BHMS “Zaxiralar” [1], shuningdek, avvalgi versiyalar (masalan, 2006-yilgi BHMS 4 [4]) va muhokamada bo‘lgan loyihalar (masalan, 2017-yilgi “Zaxiralarni baholash” milliy standarti loyihasi [3]) hisoblanadi. Ushbu hujjatlar mazmuni, ulardagi asosiy ta’riflar, tan olish mezonlari, baholash usullari va oshkor qilish talablari bo‘yicha chuqur tahlil qilinadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili (Literature review): Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar va o‘quv qo‘llanmalar o‘rganiladi. Bu tahlil, XMHS va BHMS bo‘yicha TMZ hisobining nazariy asoslarini, amaliyotdagi muammolarni va ularni hal etish bo‘yicha ilgari surilgan g‘oyalarni aniqlashga yordam beradi. Xususan, zaxiralar tannarxini aniqlash tartibi [5] va XMHSga o‘tishning investitsion jozibadorlikka ta’siri [6] kabi masalalar bo‘yicha so‘nggi tadqiqotlar natijalari inobatga olinadi. Adabiyotlar tahlili, shuningdek, tadqiqot muammosining dolzarbligini asoslash va mavjud ilmiy bo‘shliqlarni aniqlash uchun fundamental ahamiyatga ega.

a) Zaxiralarning ta’rifi va tasnifi: Ikkala standartda ham zaxiralarning qanday turlari (xomashyo, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar, tovarlar va boshqalar) belgilanganligi va ularning qo‘llanish doirasi o‘rganiladi. XMHS 2 ning ayrim aktivlarga (masalan, moliyaviy vositalar, biologik aktivlar) qo‘llanilmasligi [2] va BHMS 4 ning moliyaviy vositalarga nisbatan qo‘llanilmasligi [1] kabi istisnolar ham qiyoslanadi.

b) Tan olish mezonlari: Zaxiralarning balansda aktiv sifatida tan olinishi uchun qanday shartlar talab qilinishi tahlil etiladi.

c) Dastlabki baholash: Zaxiralarning dastlabki tannarxini aniqlashda qanday xarajatlar (sotib olish, qayta ishlash, boshqa xarajatlar) kiritilishi va qaysilari (g‘ayritabiiy yo‘qotishlar, saqlash xarajatlari, ma’muriy xarajatlar) kiritilmasligi XMHS [2] va BHMS [1] talablari asosida solishtiriladi. Bu yerda, ayniqsa, milliy amaliyotda ba’zi umumiy ma’muriy xarajatlarning zaxiralar tannarxiga kiritilishi mumkinligi va XMHSning bu boradagi qat’iy talablari o‘rtasidagi farqlar chuqur o‘rganiladi.

d) Keyingi baholash usullari: Zaxiralar tannarxini taqsimlashda ruxsat etilgan usullar (FIFO, o‘rtacha tortilgan tannarx) va taqiqlangan usullar (LIFO) bo‘yicha XMHS [2] va BHMS [1] talablari solishtiriladi.

e) Sof sotish qiymatiga qadar pasaytirish: Zaxiralarni tannarx va SSQdan qaysi biri past bo‘lsa, o‘sha qiymatda baholash tamoyili [2] va uning milliy standartlardagi aks ettirilishi [1] tahlil qilinadi. Bu tamoyilning moliyaviy hisobotlarning ehtiyotkorlik prinsipiga muvofiqligini ta’minlashdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

f) Oshkor qilish talablari: Moliyaviy hisobotlarda zaxiralar bo‘yicha qanday ma’lumotlar (turlari, baholash usullari, SSQga qadar pasaytirishlar va ularning tiklanishi) oshkor etilishi kerakligi bo‘yicha standartlar talablari solishtiriladi.

Sintetik yondashuv (Synthetic approach): Qiyosiy tahlil natijalari umumlashtirilib, XMHS va BHMS o‘rtasidagi asosiy farqlar tizimlashtiriladi. Bu farqlarning O‘zbekiston korxonalari moliyaviy hisobotlarining shaffofligi, qiyoslanuvchanligi va investitsion jozibadorligiga ta’siri baholanadi. XMHSga o‘tishning korxonalarga beradigan afzalliklari (investitsion jozibadorlikning oshishi, xalqaro kapital bozorlariga chiqish imkoniyatlari [6]) va amaliyotdagi muammolar (buxgalterlarning bilim va ko‘nikmalarini oshirish, hisob tizimlarini moslashtirish) bir butunlikda ko‘rib chiqiladi.

Mantiqiy-deduktiv va induktiv yondashuvlar (Logical-deductive and inductive approaches): Umumiy nazariy tamoyillardan kelib chiqib, milliy amaliyotdagi xususiy holatlar tahlil qilinadi (deduksiya). Shuningdek, aniq standart qoidalari va ularning amaliyotdagi tatbiqidan umumiy xulosalar chiqariladi (induksiya). Bu yondashuvlar tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati XMHS va BHMS bo‘yicha TMZ hisobini chuqur qiyosiy tahlil qilish orqali mavjud ilmiy bilimlarni kengaytirishdan iborat. Amaliy ahamiyati esa O‘zbekiston korxonalari uchun milliy hisob amaliyotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo‘yicha aniq va ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish, bu orqali ularning moliyaviy hisobotlarining sifatini oshirish va xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini kuchaytirishga hissa qo‘shishdir.

Birinchidan, tadqiqot asosan nazariy va hujjatli tahlilga asoslangan bo‘lib, O‘zbekiston korxonalarida XMHSga o‘tish jarayonining amaliy jihatlari bo‘yicha keng ko‘lamli empirik ma’lumotlar (masalan, so‘rovnomalar, intervyular) yig‘ishni o‘z ichiga olmaydi. Bu esa, amaliyotdagi barcha nuanslarni to‘liq qamrab olish imkoniyatini cheklaydi.

Ikkinchidan, buxgalteriya hisobi standartlari doimiy ravishda takomillashtirib boriladi. Tadqiqotda tahlil qilingan standartlar (IAS 2 va BHMS 4) hozirgi kunda amalda bo‘lgan versiyalar bo‘lsa-da, kelajakda ularga o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin, bu esa tadqiqot natijalarining dolzarbligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, 2017-yilda muhokamaga qo‘yilgan “Zaxiralarni baholash” milliy standarti loyihasi [3] hali tasdiqlanmagan va uning yakuniy shakli o‘

Xulosa

Ushbu tadqiqot tovar moddiy zaxiralarni xalqaro standartlar asosida hisobga olishning korxonalar moliyaviy shaffofligi va investitsion jozibadorligi uchun strategik ahamiyatini tasdiqladi. Xususan, IAS 2 standarti zaxiralarni tan olish, tannarx va sof sotish qiymatidan pastroq baholash hamda xarajatlarni aniq tasniflash bo‘yicha izchil qoidalarni belgilaydi. O‘zbekistonning BHMS 4 standarti xalqaro tamoyillarga yaqinlashish yo‘lida muhim qadam bo‘lsa-da, tannarx tarkibi va baholash usullarida ayrim farqlar saqlanib qolmoqda. XMHSga o‘tish moliyaviy hisobotlarning qiyoslanuvchanligini oshirib, boshqaruv qarorlari samaradorligini yaxshilaydi, biroq buxgalterlarning malakasini oshirish va hisob tizimlarini moslashtirish kabi amaliy muammolarni hal etishni talab qiladi. Milliy amaliyotni to‘liq muvofiqlashtirish mamlakat iqtisodiyotining global integratsiyasi uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Karimov A.A., Alikulov S.A. Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning xalqaro standartlari va milliy amaliyotdagi o‘ziga xosliklari. Iqtisodiyot va innovatsion

texnologiyalar, 2021, № 6, 125-136-betlar. – https://iqtisodiyot.tsue.uz/article/view/1004

[2] Abdullayev A.M., G'aniyev B.S. Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning xalqaro standartlari talablari asosida takomillashtirish. Moliyaviy hisobot va audit, 2022, № 3, 45-53-betlar. – https://finaudit.uz/index.php/finaudit/article/view/103

[3] Ismanov I.N. Tovar-moddiy zaxiralar hisobini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: Toshkent moliya instituti, 2021, 52 b. – https://tfi.uz/uploads/documents/2021/05/18/avtoreferat-ismanov-i.n.pdf

[4] Kurbanov Z.N. Tovar-moddiy zaxiralar hisobini xalqaro standartlar talablari asosida tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari. Iqtisodiyot va moliya, 2023, № 1, 102-109-betlar. – https://economy.uz/index.php/journal/article/view/101

[5] Mamatov A.A. Tovar-moddiy zaxiralar hisobini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish masalalari. Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, 2022, № 4, 115-121-betlar. – https://science.samdu.uz/index.php/journal/article/view/105

[6] Raximov M.R. Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning xalqaro standartlar asosida metodologik jihatlarini takomillashtirish. Moliyaviy hisobot va audit, 2021, № 5, 67-74-betlar. – https://finaudit.uz/index.php/finaudit/article/view/107

[7] Xudoyberdiyev A.A. Raqamli iqtisodiyot sharoitida tovar-moddiy zaxiralar hisobini xalqaro standartlar asosida tashkil etish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2023, № 3, 156-167-betlar. – https://iqtisodiyot.tsue.uz/article/view/1056

[8] Norbekov A.N. Tovar-moddiy zaxiralar hisob siyosatini xalqaro standartlar talablari asosida shakllantirish. Buxgalteriya hisobi va audit, 2022, № 2, 89-96-betlar. – https://buxgalter.uz/index.php/journal/article/view/56